

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 22 (2001)

Δελτίον ΧΑΕ 22 (2001), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη (1909-1998)

Ο Μανόλης Χατζηδάκης δάσκαλος

Χρυσάνθη ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ

doi: [10.12681/dchae.333](https://doi.org/10.12681/dchae.333)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ Χ. (2011). Ο Μανόλης Χατζηδάκης δάσκαλος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 22, 36–38. <https://doi.org/10.12681/dchae.333>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Μανόλης Χατζηδάκης δάσκαλος

Χρυσάνθη ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ

Τόμος ΚΒ' (2001)

ΑΘΗΝΑ 2001

Ο Μανόλης Χατζηδάκης δάσκαλος

Ακόμη σήμερα και έπειτα από πολλά χρόνια, μένει το ερώτημα γιατί ο Μανόλης Χατζηδάκης, ο μεγάλος δάσκαλος της βυζαντινής τέχνης, δεν κλήθηκε να διδάξει από ελληνικής πανεπιστημιακής έδρας. Θυμάμαι όμως πολύ καλά ότι, όταν το καλοκαίρι του 1967 στο Λονδίνο, μετέφερα εκεί τις ανησυχίες όλων μας για την τύχη του Χατζηδάκη στην Ελλάδα των συνταγματαρχών, ο γνωστός άγγλος βυζαντινολόγος, λόρδος Beckwith έσπευσε να δηλώσει ότι θα ετοιμάσει γρήγορα πρόσκληση του δασκάλου να διδάξει στο Cambridge. Είναι μια πρόσκληση, είπε, που δεν θα αφήσει περιθώρια στη χούντα να την αρνηθεί. Η ευκολία, με την οποία ο Beckwith πρότεινε αυτή την τιμητική για την Ελλάδα πρόσκληση, δεν έκανε σε κανένα μας ιδιαίτερη εντύπωση, εφόσον είχαμε την τύχη να έχουμε ήδη γευτεί τη γοητεία του Μανόλη Χατζηδάκη ως δασκάλου. Πολύ αργότερα, όπως πάντα, η Ελλάδα τίμησε βέβαια τον Χατζηδάκη, εκλέγοντάς τον ακαδημαϊκό, αλλά ο τόπος είχε χάσει, τελικά, την τύχη να εισπράξει από την ευαισθησία και τη γνώση του.

Γνώρισα για πρώτη φορά από κοντά το Μανόλη Χατζηδάκη στο Βυζαντινό Μουσείο, το 1963, όταν αμέσως μετά την αποφοίτησή μου από τη Σχολή είχα το νεανικό θράσος να του ζητήσω να εργαστώ στο από τότε, μαγικό για μένα, χώρο του. Και ήταν εκείνο το πρωί, που είδα ανοιχτό μπροστά μου το βιβλίο του, που έγινε για όλους μας εργαλείο μάθησης. Ήταν οι εικόνες της Συλλογής του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας, που είχαν μόλις εκδοθεί. Το κοίταξα με θαυμασμό και ζήλια και έκανα μέσα μου την πρώτη μου ευχή, να είχα την τύχη να κάνω κάποτε κάτι σαν κι αυτό. Ο δάσκαλος Μανόλης Χατζηδάκης με είχε κιόλας διδάξει με τον τρόπο του.

Και έπειτα, το 1964 ήλθε η έκθεση του Ζαπτείου με υπεύθυνο τον ίδιο και κάτω από την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η έκθεση, που άξια ανταποκρίθηκε στον τίτλο της, «Βυζαντινή τέχνη, τέχνη ευρωπαϊκή», και η σύνθετη προετοιμασία της γέννησαν ίσως το πρώτο φυτώριο μαθητών του. Και εκείνος, συχνά οικείος και άλλοτε σοβαρός και απόμακρος, δίδασκε, πίσω από ελεύθερες και ανοιχτές κουβέντες, όλους τους συνεργάτες του, που ανακάλυπταν τη μάθηση με χίλιους νέους τρόπους. Ένα ήταν το βέβαιο, ότι εμείς έπρεπε να ακούμε, να προσέχουμε και κάποτε να παρακολουθούμε μυστικά το βλέμμα του πάνω στα πράγματα, που γνώριζε τόσο καλά και αγαπούσε. Και μόνο εκείνη η ομιλητική ματιά έφτανε να διδάξει. Άλλοτε στεκόμαστε σε νέυματα, σε εκφράσεις του προσώπου του, σε γρήγορες παρατηρήσεις, που έκρυβαν πάντοτε τη βαρύτητα της διδασχής.

Και ύστερα η δουλειά και η ζωή όλων μας κοντά του στο Βυζαντινό Μουσείο. Ο ίδιος έμοιαζε τότε αληθινά ευτυχισμένος, καθώς, όπως του πήγαινε, απευθυνόταν στους νεαρούς τότε συνεργάτες του, όπως στα παιδιά του μαθητές, που πίστευαν σ' αυτόν κι έτρεχαν πίσω του για να μαθαίνουν. Έχουμε όλοι να θυμόμαστε ζωή τότε μεστή κοντά του, από την όλη παρουσία του και προσφορά του. Και οι απαιτήσεις του μεγάλες, μεγάλωναν και μας...

Ο Χατζηδάκης, δάσκαλος σε όλους τους γύρω από αυτόν, δεν δίδαξε από πανεπιστημιακής έδρας. Ίσως μια τέτοια θέση να μην τον ικανοποιούσε τελικά. Είναι αλήθεια ότι γεμάτες αίθουσες, που δεν εισέπρατταν μηνύματα, δεν του ταιριάζανε. Δίδαξε, παρ' όλα αυτά, βυ-

ξαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη τόσο στη Σχολή Ξεναγών, όσο και στο Μορφωτικό Σύλλογο «Αθήναιον», χωρίς ποτέ να αναφέρεται σ' αυτό. Δίδασκε όμως καθημερινά και με τον τρόπο του εκείνους, από τους οποίους ζητούσε πολλά και δύσκολα.

Θυμάμαι στα ταξίδια του, στις επισκέψεις των μνημείων, συνοδευόταν συχνά από αρχαιολόγο του Μουσείου ή των Εφορειών. Και αλοίμονο σ' αυτόν που του τύχαινε ο κλήρος. Πατί ήταν γνωστό σε όλους μας ότι ο δάσκαλος εκεί σε προβλημάτιζε, δεν άφηνε να αναπνεύσεις, σε δοκίμαζε. Οι ερωτήσεις έπεφταν βροχή και συ έτρεμες την κρίση του. Δοκιμαζόσουν στη λυδία λίθο κι ένιωθες απόλυτη την ανάγκη να ανταποκριθείς. Η οξυδέρκεια, η γνώση, η παιδεία και η σοφία του δεν χαρίζονταν εύκολα. Την ίδια όμως ώρα ένιωθες τυχερός, γιατί έβλεπες από κοντά τον αρχαιολόγο Χατζηδάκη να δουλεύει.

Ήτανε το καλοκαίρι του 1973, όταν επισκέφθηκε τη Νάξο και τον συνοδεύσαμε στα βυζαντινά μνημεία του νησιού. Σ' αυτές τις γόνιμες κι ευτυχισμένες μέρες, εισπράξαμε αξιόδευτα διδαχές πολύτιμες, που ο Χατζηδάκης μας χάριζε απλόχερα. Ήταν εκεί, που ζούσες μαζί τις δυσκολίες της ερευνητικής προσέγγισης μπροστά στο άγνωστο μνημείο, μάθαινες να δουλεύεις τόσο σκληρά όσο αυτός, δεν ξεχνούσες ποτέ τις εύστοχες και καιρίες παρατηρήσεις του, βίωνες την αντοχή, την επιμονή και υπομονή του. Και ήτανε δέκα η ώρα, όταν εκείνο το ζεστό πρωί του Αυγούστου ανακαλύπτει τη σοβαρά εξίτηλη αλλά πολύτιμη ταφική επιγραφή στο βορειοδυτικό παρεκκλήσι της Πρωτόθρονης. Σκυμμένος πάνω της για ώρες, δεν υποχωρούσε στις δελεαστικές προτάσεις μας για ξεκούραση και φαγητό. Ήταν πια προχωρημένο απομεσήμερο, όταν δέχθηκε επιτέλους να ξεκουραστεί και αφού, βέβαια, είχε πετύχει την ανάγνωση της επιγραφής. Η σοβαρότητα και η υπευθυνότητά του στην προσέγγιση αυτού του σημαντικού στοιχείου αποτέλεσαν για μας μάθημα καθοριστικό και ανεξίτηλο.

Αλλά και στην καθημερινή δουλειά στο Μουσείο εύρισκε πάντα τρόπους εκπαίδευσης για τους νεαρούς αρχαιολόγους. Στα χρόνια πριν από το πραξικόπημα της χούντας, προχώρησε και σε σεμινάρια με θέματα ειδικότερα, που κάλυψαν αληθινά τα σοβαρά κενά μας. Παρακολούθησαμε τότε ανάμεσα στα άλλα και ειδικά μαθήματα από καλλιτέχνη συνεργάτη του, που μας βοήθησαν να γνωρίζουμε και να περιγράφουμε σωστά τα χρώματα, να μπούμε στα μυστικά της τεχνικής της φορητής εικόνας, της τέμπερας και της εγκουστικής. Κατανοήσαμε σιγά σιγά τις πρακτικές του βυζαντινού μεροκάματου στην τοιχογραφία, ξεχωρίσαμε τα είδη της.

Δεν έλειψαν και τα θεωρητικά μαθήματα, σε απογευματινές μάλιστα ώρες, όπου δεχόταν πρόθυμα να επεξεργάζεται μαζί μας θέματα και προβλήματα ερευνητικά. Επινόουσε επίσης μέσα και τεχνάσματα για άσκηση και δοκιμασία. Συχνά μας υποχρέωνε να εκφράζουμε άποψη για θέματα ταύτισης και χρονολόγησης, που έπρεπε να τη γράφουμε μπροστά του και ο καθένας μας ξεχωριστά και μυστικά από τον άλλο. Και το βάσανο δεν σταματούσε εκεί. Έπρεπε και πάλι να τεκμηριώσουμε αυτό που γράφτηκε με επιχειρήματα, τα οποία, βέβαια, εύκολα θα αντλούσαμε από γνωστές μελέτες του. Και όταν μας εύρισκε αδιάβαστους, όπως μου θύμιζε ο Νίκος Ζίας, συνήθιζε, πειραγμένος τάχα, να μας επιπλήττει με την παγιωμένη και πολύ γνωστή σε όλους φράση: «δεν διαβάσετε τον Χατζηδάκη σας».

Επέμενε πολύ στο διάβασμα στις ελεύθερες ώρες μας στο σπίτι, χωρίς να ενοχλείται, όταν έβλεπε τα βιβλία στο γραφείο μας. Θυμάται ο Μανόλης Μπορμπουδάκης ότι απέφευγε να μας απασχολεί, όταν μας έβλεπε σκυμμένους πάνω από αυτά. Θεωρούσε ότι αποτελεί διακαίωμα και υποχρέωσή μας η έρευνα στο Βυζαντινό Μουσείο, που ονειρευότανε να το κάνει διεθνές κέντρο ερευνητικό.

Καταξιωμένος πλέον ο ίδιος, ως ρέκτης συνεχιστής των βυζαντινών σπουδών του Παρισιού, δεχόταν στο Μουσείο συχνά ξένους και έλληνες ερευνητές, που του κατέθεταν απόψεις τους ή του ζητούσαν συμβουλές. Μ' αυτό τον τρόπο γνωρίσαμε και οι μαθητές του από κοντά τους ευρωπαϊκούς και αμερικανικούς κύκλους των βυζαντινών σπουδών. Μαζί του γνωρίσαμε από κοντά και εκτιμήσαμε τους έλληνες δασκάλους των βυζαντινών στην ξένη ή στον τόπο μας, τους γάλλους, σέρβους, γερμανούς αρχαιολόγους και άλλους που τον επισκέπτονταν. Κι εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, μετά από κάθε τέτοια συνάντηση, μεγάλωνε πάντοτε ο θαυμασμός για το δικό μας δάσκαλο. Πατί διακρίναμε στα μάτια τους την εκτίμηση και το σεβασμό που έτρεφαν οι ίδιοι για τον Μανόλη Χατζηδάκη.

Και ο Χατζηδάκης δεν έπαυε να προωθεί τα βυζαντινά, με χίλιους τρόπους επικοινωνίας, διδαχής και έρευνας, πάντα κοντά σ' εκείνους που ενδιαφέρονταν γι' αυτά. Και η πάγια αυτή πρακτική συνεχίστηκε και μετά την άδικη συνταξιοδότησή του. Δεν υπήρχε έλληνας ή ξένος βυζαντινολόγος που φθάνοντας στην Αθήνα δεν θα φρόντιζε να περάσει τώρα από το σπίτι του. Ήταν βέβαιο ότι εκεί τον περίμενε η γνωστή ειδική ή γενικότερη βυζαντινή ενασχόληση, που ο δάσκαλος μοιραζότανε μαζί του. Είχε γίνει πλέον συνείδηση ότι εκεί είχε στηθεί ένα καινούργιο σπουδαστήριο.

Και βέβαια, και πάνω από όλα, ήταν οι ίδιες οι μελέτες του. Ο θαυμασμός και η αγάπη του για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ιδιαίτερα ζωγραφική, που διακόνεψε με την επιστημονική συνέπειά του, την ευρηματική κρίση του, τη σφαιρική παιδεία του. Έχτιζε τα γραπτά του με άριστα και δοκιμασμένα μέσα, με την κρυστάλλινη σαφήνεια που πήγαζε από τη βαθιά του γνώση, αποφεύγοντας καλλιέπειες και φιλολογικά τερτίπια. Ο γραπτός του λόγος, νηφάλιος, μεστός και πληρωμένος με τεκμηρίωση και γνώση. Η γλώσσα, που τόσο στέρεα κατείχε, δήλωνε, παρ' όλα αυτά, την προσεκτική και επίμονη επεξεργασία της από το συγγραφέα και το περιεχόμενο πρόσφερε απλόχερα τη μάθηση.

Οι μέθοδοι και οι αρχές του έμειναν παρακαταθήκη μας και είμαι βέβαιη ότι όλοι μας, όταν γράφουμε, σκεφτόμαστε πάντοτε εκείνον. Ο Χατζηδάκης δημιούργησε έτσι τη σχολή του, που η ακτινοβολία και η πειθώ της την έκαναν γνωστή και αποδεκτή από τους σύγχρονους μ' αυτόν δασκάλους και η οποία αγάλιασε και μας τους μαθητές του. Είναι γνωστό ότι το μεγαλύτερο ίσως μέρος της ποικίλης και σημαντικής βυζαντινής έρευνας του Χατζηδάκη, όπως και των πολλών δημοσιεύσεών του, αφορά τη φορητή βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικόνα. Και είναι επίσης γνωστό ότι οι περισσότεροι από μας, που θέλουμε να πιστεύουμε ότι είμαστε οι δικοί του μαθητές, ασχοληθήκαμε σοβαρά με την εικόνα. Ακολουθήσαμε, θα έλεγα ακόμη, όσο μπορούσαμε τις επιστημονικές πρακτικές και μεθόδους του δασκάλου μας, φιλοδοξώντας να του μοιάσουμε. Ήταν μάλιστα τόσο καθοριστική η επίδρασή του στη σκέψη και στην κρίση μας, ώστε αυτή η τάση δεν φαίνεται να μας εγκατέλειψε ακόμη.

Ο Χατζηδάκης δεν έπαψε ποτέ του να διδάσκει με το γοητευτικό του λόγο πάνω στα πράγματα και μέσα από τις πολλές μελέτες του. Δεν έπαψε ποτέ του να διδάσκει, γιατί είχε πολλά να πει και γιατί ο Μανόλης Χατζηδάκης δεν γέρασε ποτέ του. Έμεινε πάντα νέος στη σκέψη και στη φρόνηση, με εκείνη τη φωτεινή φλογίτσα να λάμπει πάντα στην ξύπνια, γαλανή ματιά του.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ

Επίτιμος Διευθύντρια

του Βυζαντινού Μουσείου